

մանակակից Հովսեփոս Փլավիոսը²⁷։ Վերջինիս հաղորդումից իմանում ենք, որ հայ մեծամեծները Աշխարհաժողով էին հրավիրել բողոքելու Հռոմին՝ պարթև Վոնոնի թագավորության (11—16 թթ.) դեմ Հայաստանում։ Պատմիչը հաղորդում է, որ «վոնոնսք թագավոր դառնալու ոչ մի այլ հնարավորություն չունեին, քանի որ Նպատի շտրջ բնակվող հայ մեծամեծները հարել էին Արտավանին և նրան (վոնոնսսին) հանձնեցին Ասորիքի ստրատեգոս Սիլվանոսին»²⁸։

2. ԱՐՔՈՒՆԻ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Գործակալությունները։ Հայկական արքունիքում էր կենտրոնացված ամբողջ երկրի կառավարման ապարատը՝ բաղկացած առանձին պաշտոններից, որոնք կոչվում էին գործակալություններ, իսկ պաշտոնյաները՝ գործակալ-գործակալությունների մասին հայ մատենագիրների մոտ պահպանված տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ դրանք հիմնականում այն արքունական պաշտոններն են, որ գոյություն ունեին բոլոր հելլենիստական թագավորությունների արքունիքներում²⁹։ Հայ մատենագիրների տեղեկությունները ստուգվում են հելլենիստական ժամանակաշրջանի գրավոր աղբյուրներով և տերմինների այն զուգադրականներով, որոնք երևան են գալիս Աստվածաշնչի՝ հունարեն, գրաբար և վրացերեն թարգմանությունների համեմատական ուսումնասիրությամբ³⁰։

Արդեն առաջին հայ Արշակունիների օրոք ՈՒԾ Հայքում գոյություն ունեին մի շարք հիմնական գործակալություններ, որոնց մի մասը հիմնադրվել էր դեռևս Արտաշեսյանների օրոք։

1. «Հազարապետություն»

5. «Մեծն դատաւարութիւն» պաշտոնը

3. «Մանդակութիւն» — թագավորի անձնական թիկնապահի պաշտոնը

4. «Հայրութիւն» — հայոց արքունիքի և արքունի կալվածքների վերակացուի պաշտոնը

5. «Մեծն դատաւարութիւն» պաշտոնը

6. «Սպարապետութիւն», որ առաջ եկավ միայն II դարի վերջերից։

Գոյություն ունեին նաև այլ երկրորդական գործակալություններ։

«Ձեռակալն իշխանութեան երկիր»։ Գործակալությունները տրվում էին բարձր ավագանու ամենաազդեցիկ անձնավորություններին։ Յուրաքանչյուր գործակալին իր պաշտոնը կատարելու համար իբրև վարձատրություն տրվում էր որոշ տերիտորիա՝ գավառ, որը ի տարբերություն իր տոհմա-ցեղային տերիտորիայի կամ ժառանգական կալվածքների, կոչվում էր «ձեռակալան երկիր»

27 S^h Jos. Flav., Ant., Jud., XVIII, 51.

28 «Հովսեփոս Փլավիոսը Հայաստանի մասին», Թարգմ. Սիմոն Կրկյաշաթյանի (ձեռագիր)։

29 S^h C. T. Еремян, Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху, էջ 69։

30 S^h նույն տեղում։

կամ «երկիր ձեռական իշխանութեան»։ «Ձեռական իշխանութիւնը» տվյալ գավառում պատկանում էր բարձր ավագանու այս կամ այն անձնավորությանը, քանի դեռ նա վարում էր իր ստանձնած գործակալությունը։ Նրա պաշտոնը ուրիշին հանձնվելու դեպքում տվյալ գավառի «ձեռական իշխանութիւնը» անցնում էր նոր անձնավորության։ Սակայն ժամանակի ընթացքում բոլոր գործակալությունները դառնում են համապատասխան նախարարական տոհմերի ժառանգական արտոնություն, ուստի «ձեռական իշխանութեան» գավառները ևս միացվում են նրանց ժառանգական տերիտորիաներին և «ձեռական իշխանութիւն» հասկացությունը հետզհետե վերանում է։ Հայ մատենագիրների մոտ պահպանված կցկտուր տեղեկությունները վերաբերում են ուշ շրջանին՝ IV—V դարերին, այն էլ կաթողիկոսի և մասամբ վերջին հայ Արշակունիների կալվածքներին։

Պահպանված կցկտուր տեղեկությունները թույլ են տալիս վերականգնելու «ձեռական իշխանութեան» մի հետաքրքրական օրինակ։ Տրդատ Ա Արշակունու գահակալման սկզբնական շրջանում նրա «Մեծ թագաւոր Հայոց Մեծաց» լինելը, այսինքն՝ Արշակունիների «երկրորդական գահը» զբաղեցնելը պարթևական արքունիքում, ըստ երևույթին, դիտվում էր իբրև գործակալություն, որի համար հայոց թագավորը ստանում էր «ձեռական իշխանութիւն»։ Մ. թ. 54 թվականին, երբ Վաղարշի կողմից Տրդատը քարձրացվեց հայկական գահը, Մեծ Հայքին միացվեց Ատրպատականի մասը կազմող մի ընդարձակ տերիտորիա, որը IV դարում դեռևս հայտնի էր իբրև «Ձեռին իշխանութեան տանն Հայոց թագաւորին, որ էր զԱտրպայական աշխարհան»³¹։ Այս տերիտորիան մնում էր Մեծ Հայքից դուրս³² ու պատկանում էր անձամբ Տրդատ Ա-ին և նրանից հետո Հայաստանում թագավորած անձնավորություններին։ Հետագայում այս կարգը պահպանվում էր նույնիսկ Սասանյանների կողմից։

«Ձեռական իշխանութեան» տերիտորիաների երևույթը շատ հին հիմնարկություն պիտի լինի։ Այն նշմարվում է Հին Արևելքի այնպիսի պետություններում, ինչպիսին է Ասորեստանը։ Մեզ հայտնի է, օրինակ, արքունի տակառապետի «ձեռական իշխանութեան» տերիտորիան՝ «Կարմուխի» երկիրը³³ (խորենացին հիշատակում է իբրև «Տուն Կարմեայ», անտիկ հեղինակների Zabdicenae երկիրը Միջագետքում), որը մինչև 37 թվականը մտնում էր Մեծ Հայքի կազմի մեջ։

«Հազարապետութիւն»։ Առաջին³⁴ և գլխավոր գործակալությունը պետության մեջ հազարապետությունն էր։ Այս գործակալությունը գլխավորում էր

31 Փավստոս, Դ, Ժ, «Հայոց թագավորի ձեռական իշխանութան տունը (երկիրը) Ատրպատական աշխարհում»։ Փավստոսի աշխարհ. թարգմ. մեջ (էջ 207) թարգմանված է իբրև «Հայոց թագավորական տան սեփական իշխանությունը Ատրպատական աշխարհում»։ Այս «Ձեռին իշխանութեան տունն թագավորի Հայոց» մի այլ տեղ Փավստոսը (Ե, Բ) անվանում է «Ատրպատ-ճաց գաւառ» (աշխարհարար թարգմ., էջ 250)։

32 Տե՛ս Հ. Մանեթյան, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 76—77։ Նույնի՝ Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետինգերյան քարտեզի, էջ 171։

33 Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Պայմանական հողատիրության առաջացման հարցի շուրջը ֆեոդալականացող Հայաստանում, ՊՐՀ, 1971, № 1։

34 Փավստոսը (Դ, Բ) այդպես էլ անվանում է՝ «Սկիզբն գործակալութեանն հազարապետութեանն»։

«Հաղարապետ Հայոց Մեծացո՞ւր, որը թագավորի անունից փաստորեն կառավարում էր ամբողջ երկիրը: Հաղարապետը, գոնե մինչև II դարի վերջը, գլխավորում էր երեք վարչություններ՝ ֆինանսների, հարկահանության ու հանրային աշխատանքների և, թերևս, ռազմական: Արմազիում հայտնաբերված երկվեզվյան (արամեերեն և հունարեն) արձանագրության մեջ οὐκὸς τοῦ αἰῶνος-ը համապատասխանում է ἐπίτροπος-ին³⁵ իսկ վերջինս այն տերմինն է, որով հենց արտահայտվում է հաղարապետի պաշտոնի էությունը հելլենիստական աշխարհում³⁶:

Հաղարապետին են ենթարկվում Մեծ Հայքի բոլոր գյուղական համայնքները և նա է ստանում գյուղական ու քաղաքային համայնքներից հավաքվող հարկերն ու տուրքերը: Նա էր հավաքագրում պետական շինարարության համար շինականներին ու քաղաքացիներին «պարհակութիւն» անելու, այսինքն՝ մասնակցելու քաղաքների ու ամրոցների կառուցմանը, կամուրջների, ջրանցքների ու ճանապարհների շինարարությանը, անտառներ գցելուն: Այս վերջին պարհակը IV դարում կոչվում էր «խաշար»:

Թագավորը հաղարապետի պաշտոնը հանձնում էր կամ իր մերձավորներից մեկին, կամ մեծամեծ ավագանուց ամենից նվիրված անձնավորությանը: Այդ պաշտոնը, ինչպես և մյուս գործակալությունները, ժառանգական դարձավ միայն հետագայում, IV դարում:

«Ասպետութիւն»: Զանգեզուրում վերջերս գտնված արամեերեն արձանագրությունից երևում է, որ թագադիր-թագակապի գործակալությունը գոյություն է ունեցել Արտաշես Ա-ի (189—161) ժամանակ³⁷, սակայն այն «ասպետութիւն» պիտի կոչված լինի միայն սկսած Տրդատ Ա Արշակունուց: Բագրատունի նախարարական տոհմը, որի մենաշնորհն էր այդ պաշտոնը, երբեմն կոչվում է նաև «Ասպետունիք»: Թագադիր-թագակապ ասպետների «ձեռական իշխանութեան» գավառն էր Սպերը Ճորոխի հովտում: Կենտրոնը գտնվում էր Սմբատավանում (հետագայում Բաբեղդ): Իսկ այս տոհմի տանուտիրական կամ նահապետության երկիրը մնում էր «Մարաց ամուր աշխարհը», որը Պտղոմեոսը կոչում է Σαυβάται ἔθνος:

Ասպետը միևնույն ժամանակ արքունիքի արարողապետն էր: Նա էր որոշում «արքունի տաճարում» (թագավորական պալատում) նախարարների «բարձն» ու «պատիւ»-ը և կազմում «Գահնամակը», որը հաստատվում էր թագավորի կողմից: Հստ երևույթին, յուրաքանչյուր նոր գահակալի բարձրացումով վերանայվում էին «Գահնամակը» և «Զօրանամակը»:

35 Տե՛ս Գ. Բ. Церетели, Армазская билингва, Тбилиси, 1941, էջ 65—66: նույնի՝ Эпиграфические находки в Мцхете, ВДИ, 1948, № 2, էջ 57:

36 Ինչպես ճիշտ ենթադրում է Հ. Մանանդյանը, հաղարապետի «...պաշտոնի ֆինանսական բնույթը կարելի է ենթադրել նոր կտակարանի հայերեն թարգմանությունից, որի մեջ «հաղարապետ» բառը համապատասխանում է հաճախ հունարեն οὐκὸς τοῦ αἰῶνος (ստնօրեն, ստնտես) բառին (տե՛ս Մ. Պետր., Ա. Թուղթ, Դ, 10: Կորնթ., Ա., Ժ, 1 և 2 և տե՛ս Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 70):

37 Տե՛ս Ա. Գ. Периханян, Арамейская надпись из Зангезура, ՊՔՀ, 1965, № 4, էջ 108—110: նաև А. Perikhanian, L'inscription araméenne du roi Artashes trouvée à Zanguezour (Stwnik'), REANS, t. III, Paris, 1966, էջ 18, 22:

«Մաղխազութիւն»: Թագավորի համար մեծ նշանակություն ունեն արքունի թիկնապահների գործակալությունը, որի գոյության մասին որոշակի ցուցմունքներ են պահպանվել դեռևս Արտավազդ Բ-ի (56—34) ժամանակվանից: Ըստ Խորենացու պատմածի, այս գործակալությունը ևս ժառանգական է դառնում «Վազարշակի» օրոք³⁸: Վերջինս «իրեն զինված թիկնապահներ է նշանակում Հայկազն Խոռի սերնդից ընտիր և քաջ նիզակավոր և սուսերավոր մարդկանց, և նրանց նախարարության գլուխ է նշանակում Մաղխազ»³⁹ անունով մի բարի ու սրտոտ մարդու, բայց ցեղի անունը պահում է սկզբնականը⁴⁰: Մաղխազը, հավանաբար, Ադիաբենի արքայական տոհմի շառավիղներից էր: Այս պաշտոնը համապատասխանում է պարթևական արքունիքի «փուշտիպան սալար»-ին⁴¹: Մաղխազը Խոռխոռունի տոհմի նահապետն էր, տոհմ, որի ժառանգական տերիտորիան էր Վանա լճի հյուսիս-արևմտյան շրջանը, հետագայի Խոռխոռունիք գավառը, իսկ իբրև «ձեռնական իշխանութեան» երկիր, նրան տրվել է Հեր-Ջարեանդ գավառը: Այս գավառում էր գտնվում «Հոլիուան» կամ Մաղխազանի գյուղը (այժմ՝ Մահլա) Հեր (այժմ՝ Խոյ) քաղաքից հյուսիս:

Այս տերիտորիան բաղկացած էր Ջարեանդ և Հեր քաղաքների քաղաքային տերիտորիաներից՝ գավառներից, ուստի այս երկրամասի կառավարիչը կոչվում էր «Շահապ Ջարաւանդ և Հեր գաւառի»⁴²: Խոռխոռունիների այս ճյուղը իբրև առանձին նախարարական տոհմ հայտնի էր «Մաղխազունիք» անունով:

«Մարդպետութիւն»: Այս գործակալության ղեկավարը սկզբնական շրջանում կոչվում էր «Հայր Թագաւորի»⁴³: Այս գործակալությունը հելլենիստական աշխարհում հայտնի էր իբրև «արքունի գանձարանների պետի» («գազոֆիլակտ») պաշտոն⁴⁴: Տրդատ Ա-ի կամ նրա հաջորդների օրոք «հայրութիւնը» դառնում է ժառանգական աշտարակություն մարդ ցեղի ցեղապետ-նահապետի, որի տոհմական տիրույթն էր «մարդպետ», ուստի այնուհետև այս գործակալությունը կոչվում է «մարդպետութիւն»⁴⁵:

Մարդպետության գործակալության պաշտոնավարը այսուհետև կրում էր «Հայր Մարդպետ» տիտղոսը: Հ. Մանանդյանը ճիշտ է բնորոշում Հայր Մարդպետի իրավասության սահմանները: Նրա պարտականությունն էր Արշակունիների կանանոցի և արքունիքի վերակացությունը, թագավորական ամրությունների ու բերդերի պահպանությունը և արքունի գանձերի ու կալվածքների

38 Տե՛ս Խորենացի, Բ, է:

39 Ն. Ադոնցի բացատրությունը «Մաղխազ» տիտղոսի, որ ասորերեն բառ է՝ malxazu և նշանակում է՝ «տեր, իշխան, թագաւոր» (տե՛ս Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, էջ 400), ցույց է տալիս այս տիտղոսի կապը Ադիաբենի հետ:

40 Խորենացի, Բ, է:

41 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 68:

42 Տե՛ս Ագաթ., § 795:

43 Տե՛ս վերը, էջ 674—675:

44 Տե՛ս С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении..., էջ 70:

45 Տե՛ս նույն տեղում: Ն. Ադոնցը առաջին անգամ արտահայտեց այն միտքը, որ «մարդպետ» սկզբում նշանակել է՝ «մարդ ցեղի պետ» (Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, էջ 319):

վերահսկողությունը: Բնական է, որ Հայր Մարգարեի տեղում մեծ կշիռ պիտի ունենար⁴⁶:

Մ. Թ. առաջին դարերում մարդերը դեռ լրիվ չէին դուրս եկել ռազմական զենվորատիրայի աստիճանից և նրանցից կազմված «մարդպետական գունդը» սիրտի քաջ կովոդի համբավ ունենար: Մարգարեի իբրև առանձին նախարարական տոհմի նահապետ-տանուտեր, իր հսկողության ներքո ուներ հակայական տերիտորիա, հետագա վասպուրական նահանգի մեծագույն մասը, ինչպես հաղորդում է նորենացին⁴⁷: Այս երկրամասը անտիկ հեղինակների մոտ հայտնի է Mardustana⁴⁸ անունով: Հայր Մարգարեի «ձեռնական իշխանություն» տերիտորիան պիտի լիներ նախնական քաղաքը իր գավառով:

«Նործակալություն մեծի դատաւարութեան»: Այս գործակալությունը համապատասխանում է հելլենիստական տերությունների διοικητικοί-իշ⁴⁹: Օրինակ, Պոնտական Թագավոր Միհրդատ Զ նվապատորի՝ արքունիքում այդ պաշտոնում էր նշանավոր Մեթրոդորոս Ալեպսիացին, հետագայում՝ Տիգրան Բ-ի արքունի պատմագիրը: Հստ երևույթին, այս պաշտոնը Հայաստանում գրավում էր բրմապետը, որ սովորաբար նշանակվում էր Թագավորող դինաստիայի անդամներից, իսկ քրիստոնեությունը պետական կրոն հայտարարվելուց հետո այդ պաշտոնում տեսնում ենք հայոց եկեղեցու պետին՝ եպիսկոպոսապետին, որը 373 թվականից հետո կրում էր «կաթողիկոս Հայոց» տիտղոսը⁵⁰: Առհասարակ տեղեկությունները այս գործակալության մասին շատ կցկտուր են:

«Շահապետ Արտաշատու»: Հելլենիստական Թագավորությունների արքունիքում մեծ տեղ էր գրավում պետության մայրաքաղաքի «արքայական տնտեսը», որը Հայաստանում հայտնի էր «շահապետ Արտաշատու» տիտղոսով: Սա գլխավորում էր մայրաքաղաք Արտաշատի քաղաքային համայնքը և նրան պատկանող տերիտորիան, որը նեղ իմաստով համարվում էր Ռոստան Հայոց⁵¹:

Բացի այս գործակալություններից, արքունի դուռը սպասարկում էին մի շարք պաշտոնյաներ, որոնց մասին տեղեկությունները շատ սուղ են: Դրանք են՝ «սենեկապետ արքունի»-ն, որը գլխավորում էր պետական գրասենյակը («սենեակ») և «արքունի դիւանը» (արխիվը): Աղբյուրների կցկտուր տեղեկություններից երևում է, որ սենեկապետը Թագավորի անձնական քարտուղարն էր և իր ձեռքի տակ աշխատող բազմաթիվ դպիրների միջոցով գրի էր առնում նրա բանավոր հրամանները: Դպիրները այս հրամանները գրանցում էին հատուկ «մատեան»-ներում⁵²: Պետական գրադրությունների լեզուն մինչև Մեսրոպ Մաշտոցի (361—440) հանճարեղ գյուտը՝ հունարենն էր և մասամբ՝ արամեո-

46 Տե՛ս Հ. Մանեղյան, Բնական տեսություն..., մասն Ա, էջ 329: Նույնի՝ Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 6—67:

47 Տե՛ս Խոռենացի, Բ, է:

48 Միսակ ընթերցումն է Matustana՝ Matustana (տե՛ս Ptol., V, 12, 7): Ճիշտ ընթերցումը պիտի լինի Μα[ρ]τυστάνα:

49 Տե՛ս С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении, էջ 71:

50 Տե՛ս Հ. Մանեղյան, Բնական տեսություն..., հատ. Բ, մասն Ա, էջ 331:

51 Տե՛ս С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении, էջ 72:

րենն ու ասորերենը: Հայ Արշակունիների մեղ հասած արձանագրությունները հունարեն և արամեերեն լեզուներով են փորագրված:

Գոյովթյուն ունեին և այլ պալատական պաշտոններ՝ «շահախոռապետ», «որսապետ», «տակառապետ», «զինակիր», «կարապետ արքայի» և արև:

«Սպարապետութիւն»: Այս կարևորագույն գործակալությունը ավելի ուշ է առաջացել և պայմանավորված է երկրորդ դարի վերջերից սկսած Հռոմեական կայսրության նոր քաղաքականությանը:

Նախապես, հավանաբար, սպարապետի ֆունկցիաները պատկանում էին նույն հազարապետին, իսկ պաշտոնապես գերագույն զորավար էր համարվում ինքը՝ հայոց թագավորը⁵²: Սպարապետության գործակալությունը առաջ է եկել, ըստ երևույթին, Հայոց Վաղարշ Բ թագավորի (186—198) ժամանակ, երբ հայ Արշակունիների դինաստիան դարձավ ժառանգական: Այս Սեպտիմիոս Սեվերոս կայսեր (193—211) ժամանակն էր, երբ Հայաստանի ռազմական կազմակերպությունը արմատական փոփոխության ենթարկվեց:

Հայկական հեծելազորը: «Սպարապետ Հայոց»-ը համարվում էր Մեծ Հայքի թագավորության զորական ուժերի գերագույն հրամանատարը: «Ջորանամակ»-ով սահմանված քանակությամբ հեծելազորով նրան էին ներկայանում բղեջխները և նախարարները, որոնք, ըստ ներկայացվող հեծյալների քանակի, համարվում էին՝ «բելրաւորք» (10.000 և ավելի հեծյալ ունեցողներ), «հազարաւորք», «հարիրաւորք» և արև: Գյուղական համայնքներից հավաքագրվում էր հետևակ զորքը: Աղբյուրներից չի երևում, որ գոնե առաջին Արշակունի թագավորների ժամանակաշրջանում հայկական քանակը սիստեմատիկորեն մասնակցելիս լինեի հռոմեական հեռավոր արշավանքներին: Պիտի ենթադրել, որ հայկական այրուձին մասնակցել է գլխավորապես (Վիրքի և Աղվանքի զորական ուժերի հետ միասին) մշտական սպառնալիք հանդիսացող կովկասյան անցքերից ներխուժող Հյուսիսային Կովկասի վաչկատուն ցեղերի դեմ մղված պայքարին, որի մասին տեղեկություններ են պահպանվել նաև հայ և վրաց պատմական ավանդություններում և զրույցներում:

Հնագույն ժամանակներից Հայաստանում գոյություն ունեի «ազատաւորեար»-ը, այսինքն՝ հայկական ցեղերի, ապա հայ ժողովրդի վերնախավից դուրս եկած հեծելազորը, որը սոցիալապես ազատ էր և հայտնի էր «ազատանի» հավաքական անունով: Այս ազատանին կաղմում էր արքունի զորք»-ի հիմնական կորիզը և նրա ծաղիկը:

«Ազատանի» զորականը կամ ավելի պարզ՝ «ազատ հեծեալ»-ը ստանում էր որոշ հողաբաժին՝ տիրելու և օգտագործելու իրավունքով, իսկ գերագույն սեփականատիրական իրավունքը պատկանում էր պետությանը՝ ի դեմս թագավորի և նրա արքունիքի: Նման հողամասը կոչվում էր «վիճակ» և համապատասխանում էր հելլենիստական աշխարհում տարածված «կլերոս»-ին (κλήρος): Այս «վիճակները» ժամանակի ընթացքում ժառանգական էին դարձել⁵³: Սովորաբար, հեծյալներին տրվող հողամասերը առապար հողեր էին,

52 Տե՛ս Շ. Դ. Еремян, Основные черты общественного строя Армении, էջ 70:

53 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 61:

որոնք այդ ձևով դառնում էին պիտանի և նման եղանակով պետությունը հասուցում էր նրանց զինվորական ծառայությունը:

Սկզբնական շրջանում «ազատ»-ների հողամասերը նույնպիսի մասնատիրական տնտեսություններ էին, ինչպես ստրկատիրական Հայաստանի վերնախավի այլ ներկայացուցիչների տնտեսությունները: «Ազատ հեծեալ»-ների հողերը ևս մշակում էին «ծառայ»-ները և «մշակ»-ները, որոնք ստրկության տարբեր աստիճանների վրա էին գտնվում: Այս «ազատ» տերմինը, որ ծագում է իրանական բառից, այնուհետև դառնում է ընդհանուր հասկացություն, որով բնորոշվում է Հին Հայաստանի ամբողջ վերնախավը՝ տիրող դասակարգը: «Ազատ»-ներին հակադրվում են գյուղի և քաղաքի աշխատավոր զանգվածները՝ «շինականները»-«գեղջուկները» և քաղաքային բնակչության ստորին խավերը՝ «տամիկ»-ները: Սրանց իրավական վիճակը բնորոշվում է մի ընդհանուր տերմինով՝ «անազատ»: Իսկ ստրուկները դուրս էին իրավական նորմերից և դասվում էին բնակչության ամենաիրավազուրկ խավին՝ «անկարգ»-ների շարքին:

Տոմատիրական ավագանու մեծացումը արժանիքներ էին նշպես Արտաշեսյանների ժամանակ, հայ Արշակունիները ևս իրենց արքունիքին են մերձեցնում դեռևս գոյություն ունեցող ցեղապետներին՝ տոհմատիրական ավագանուն, որոնք գլխավորում էին ցեղային զինվորական կոնտինգենտները: Նրանք մտցրվում էին նախարարության համակարգի մեջ և հաճախ ստանում գործակալություններ: Բնորոշ է ապարհացի ցեղը, որ հայ մատենագրության մեջ հիշատակվում է V դարում⁵⁴ և պետք է նույն պառն կամ ապառն պարթևական ցեղը լինի, որից սերվել է Արշակունիների դինաստիան: Յվելի ուշ շրջանի տեղեկությունների համաձայն, ապարհացիները բնակվում էին Կասպից ծովի ափերին՝ Կասպից երկրում (Caspianae), որը մտնում էր Մեծ Հայքի սահմանների մեջ: Տրդատ Ա-ը իր թիկունքը ամրապնդելու համար, ապարհացիների մի մասը բնակեցրել է Հարթ գավառի արևելյան մասում, որը այնուհետև կազմեց առանձին գավառ և կոչվեց «Ապարհունիք» կամ «Ապահունիք»: Սրանից է առաջացել Ապահունեաց նախարարական տոհմը:

Ադիաբենի արքայական տան շառավիղներից պետք է առաջացած լինեն «Մանաւագեանք», «Խոռոխոռունիք», «Մաղխազունիք», «Բղնունիք» և այլ նախարարությունները: Սրանց հետ սերտորեն կապվում են նաև Բագրատունիները, որոնք հայտնի էին դեռևս Տիգրան Բ-ի ժամանակ (Բագադատոս-Բագարատ)⁵⁵: Իսկ Տրդատ Ա-ի ժամանակ այդ տոհմը նորից հանդես է գալիս ի դեմս Շամբատ-Բագարատի: Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ «Վաղարշակը» մեր երկրի «...արևմտյան կողմում, որտեղ հայերեն լեզուն վերջանում է, նրան (Շամբատ-Բագարատին) նշանակեց կուսակալ, բյուրերի և հազարների իշխան»⁵⁶, Թեև Շամբատ-Բագարատը մի շարք ծայրամասային երկրամասերի⁵⁷ կառավարիչ էր նշանակված, բայց միայն Սպեր գավառը դարձավ նրա հաջորդ-

⁵⁴ Նիշե, վասն վարդանայ և Հայոց պատերազմին, հինգերորդ եղանակ, Երևան, 1957, էջ 115:

⁵⁵ Sbe App., Syr., 48:

⁵⁶ Խորենացի, Բ, 4:

⁵⁷ Տմորիք, Կորճայք, Մարաց ամուր աշխարհ, Գողթն-Մարանդ-Պարսպատունիք, Անգեղ-տուն և Սպեր գավառները:

ների՝ Բագրատունի նախարարական տոհմի ժառանգական սեփականությունը և միայն Սպերում էին նրանք կրում «տանուտիրական պատին ազդին»⁵⁸,

նույն այդ ժամանակ պետք է կաշմված լինեն «Ծառէացոց», Շակաշենի (հետագայում՝ «Գարդմանացոց») և «Ուտեացոց» «իշխանութին-կողմնակալութիւնները»⁵⁹,

Տրդատ Ա-ի ժամանակ պիտի առաջ եկած լինի նաև Դիմաքսյանների իշխանական տոհմը: 37 թվականին, երբ Գողերձական ծայրամասային կողմնակալությունը ընդմիջտ անցավ Վրաց (Իրերիայի) թագավորությանը, այնտեղ կառավարող Դիմաքսյան տոհմի ներկայացուցիչները ապաստան գտան պարթևների մոտ և միանալով Տրդատի զորամասերին, պայքար էին մղում հռոմեացիների դրածո Միհրդատ թագավորի դեմ⁶⁰,

Արքունիքին է մոտեցվում նաև մարդ ցեղի վերնախավը, հատկապես ցեղապետը՝ «մարդպետ» տոհմական տիտղոսով, որը թագավորից ստանում է, ինչպես նշվեց վերը, արքունի կալվածքների և գանձարանների ու արքայական ընտանիքի խնամակալի՝ «Հայրի» գործակալությունը, որը այնուհետև հայտնի էր իբրև «մարդպետություն», իսկ ինքը՝ այս պատիվը կրողը՝ «Հայր Մարդպետ»:

3. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՏԵՐԻՏՈՐԻԱՆ ԵՎ ՎԱՐՁԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Մ. Թ. I—II ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Մեծ Հայքի տեքիտոռիան: Հռանդեայի դաշնագրով վերականգնվում է Մեծ Հայքի թագավորության խախտված տերիտորիալ ամբողջությունը, բայց որոշ վերապահությամբ: Մ. թ. 37 թվականի դաշնագրով, Պարթևստանի պետության կազմի մեջ մտնող սահմանամերձ Ադիաբենեի թագավորությանը միացվեցին Հայոց Միջագետքը, Մավդեքը և Արվաստան-Միգդոնիան՝ Մծբին կենտրոնով՝ 27.000 քառ. կմ տարածությամբ: Բացի այդ, նույն այդ ժամանակ Մեծ Հայքից անջատվում և միացվում է Իբերիային՝ Վրաց շախարհին, մասնական ազգաբնակչություն ունեցող Գողերձականը՝ 5.000 քառ. կմ տարածությամբ: Այս տերիտորիաները ընդմիջտ մնացին Մեծ Հայքից դուրս: Մնում է Մեծ Հայքի թագավորության տերիտորիան այն առումով, որ պահպանվել է VII դարի հայկական «Աշխարհացոյց»-ում, և որը ընդգրկում էր 285.200 քառ. կմ տարածություն⁶¹: Մեծ Հայքի տերիտորիան այնուհետև այդ տարածությամբ պահպանվեց մինչև նրա բաժանումը 387 թվականին:

Մ. թ. առաջին դարերի անտիկ հեղինակների, հատկապես խոշորագույն աշխարհագրագետների՝ Պլինիոս Ավագի (23—79) և Պտղոմեոսի (90—168) տեղեկությունները համընկնում են «Աշխարհացոյց»-ում պահպանված տեղեկություններին՝ Հայաստանի գրաված տերիտորիայի ու նրա սահմանների մասին:

58 Տե՛ս Խոռենացի, Բ, է:

59 Այս ժամանակաշրջանում Ուտեքը (Otene) ըստ Պլինիոսի հաղորդման (Plin., NH, VI, 16) տարածվում էր մինչև Արաքս (Նրատա) գետը: Այս գետից հարավ գտնվում էր Կասպից երկրի կամ Բաղասականի կողմնակալությունը:

60 Տե՛ս վերը, էջ 724 և հաջ.:

61 Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 69, 118: